

De Doopsgezinden in het Groninger land

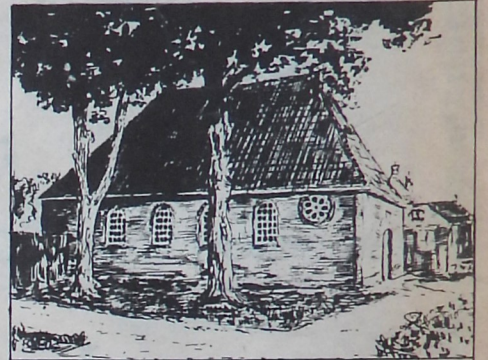

Aflevering 56

Door
Jan Rittersma

Wederdopers, Anabaptisten, Mennonieten, Menisten, Dopersen en Doopsgezinden: zes verschillende benamingen voor gelovigen van één kerkgenootschap. Tegenwoordig worden ze meestal de Doopsgezinden genoemd. Wie zijn de Doopsgezinden? Waar komen ze vandaan; althans, waar ligt de oorsprong van deze kerk? Hoe komt het, dat in de Friese kuststreek - en dus ook hier in Noord-Groningen - zoveel Dopersen hebben gewoond en geleefd?

Vragen die de moeite lonen, beantwoord te worden. Immers er wonen nog altijd Doopsgezinden onder ons. Niet dat het aparte mensen zijn, die zich op velerlei wijze van velen onderscheiden. Integendeel. De Doopsgezinden zijn eerzame burgers, die weinig of geheel niet opvallen. Vroeger was dit anders. De Doperse geschiedenis is een bewogen geschiedenis. Een historie, die nu al weer ruim 450 jaar oud is, en die vele sporen heeft getrokken door ons gewest. Vandaar deze aflevering over de gang der Doopsgezinden door het Groningerland.

Vermaning te Zijldijk
(naar oude foto)

In de Ommelanden was men zeer tolerant

Wanneer we dit willen doen, kunnen we niet buiten een stuk algemene Doperse geschiedenis. Waar komen ze oorspronkelijk vandaan? Het begin van deze godsdienstige beweging ligt in Zwitserland. In de stad Zürich leerde en preekte de bekende hervormer Zwingli. Minder bekend dan Zwingli, was Conrad Grebel. Waren beide mannen in grote lijnen gelijkend over de nieuwe leer, toch kon Grebel niet in alles met de grote hervormer meedenken. Vanaf 1523 gaan de wegen van Zwingli en Grebel uiteen. Rond Conrad Grebel verzamelden zich mannen, die een radicale reformatie ontstond uiteindelijk een breuk met de Staatskerk. Zo ontstond in 1525 de eerste Doopsgezinde gemeente. Omdat men de kinderdoop niet erkende en de doop aan volwassenen voltrok, werden ze al spoedig de „Wederdopers“ genoemd. De leer der „Wiedertäufer“ gaf vele spanningen, ook bij de burgerlijke overheid. Immers, door het weigeren der kinderdoop, kon het doopregister niet worden bijgehouden en ontbrak derhalve de registratie der burgerlijke stand. Het zou in het kader van dit artikel te ver voeren, alle ontwikkelingen rond de Wederdopers of Anabaptisten, zoals ze met een vreemd woord ook wel genoemd werden, te behandelen. Een ding is zeker: de beweging der Doopsgezinden in Zwitserland breidde zich spoedig naar vele landen uit, maar stond tevens bloot aan de heftigste vervolgingen. Zo kwam het Doperse evangelie in Duitsland, waar Straatsburg het belangrijkste centrum werd. In het Duitsland, waar Luther veel volgers telde was men gevoelig voor de Doperse leer. Er ontstonden naast Straatsburg Doperse centra in Augsburg, Neurenberg, Ulm en Regensburg, om maar enkele te noemen. In 1527 telde de gemeente te Augsburg niet minder dan 1000 leden. Maar ook in Duitsland begon men de Dopersen te vervolgen. Zelfs Luther gaf het advies om de Dopers als Godslasteraars met de dood te straffen. Het Zuid-Duitse Tüfentum verplaatste zich onder de druk der zware vervolgingen naar noordelijker steden. Vooral de Oost-Friese stad Emden werd - naast Straatsburg - een verzamelaarsplaats der Doopsgezinden. Vijf jaar na het begin der beweging, kwam de Doperse leer vanuit Emden naar de West-Friese gewesten en ook in Noord-Groningen. We schrijven dus anno 1530.

onlosmakelijk is verbonden met de Broederschap des Gemeenen Levens. Het centrum van deze nieuwe beweging lag overigens in het klooster Windesheim op de Agnietenberg bij Zwolle. Bekende namen in dit verband: Gansfort, Agricola, Hardenberg en Praedinius. Mannen die vooral in de stad Groningen gewerkt hebben. Alhoewel zij hervormingsgezind waren, bleven ze toch in de kerk. Breken met de kerk durfden ze blijkbaar niet. Intussen was door de uitvinding van de boekdrukkunst de Bijbel meer verspreid onder de gewone mensen. Ook ging men zich hierdoor meer toeleggen op onderwijs en geestelijke verzorging voor de studerende jeugd.

Hierdoor werd het gewone kerkid meer 'mondig' en begon men alles wat in de kerk geleerd werd niet meer voor 'zoete kook' te slikken. Langzamerhand werd een geestelijk klimaat geschapen, die verschillende mensen riep maakte voor een radicale hervorming. Deze situatie trof men rond 1530 aan in deze gewesten.

In Oost-Friesland, aan de overzijde van de Eems/Dollard was de situatie anders. In 1524 werd op verzoek van graaf Edzard van Oost-Friesland te Emden, de hervorming doorgezet en heel de graafschap volgde. Lange tijd bleven oud en nieuw zich rustig naast elkaar ontwikkelen. In sommige kerken hadden Rooms en Hervormden beurtelings hun diensten. Kortom, men was er tolerant. Men was ook tolerant ten opzichte van de nieuwe hervormingsbeweging die vanuit Zuid-Duitsland naar de graafschap was gekomen. Het is in die tijd vooral de bekende Doopsgezinde bontkoopman Melchior Hoffmann geweest, die veelvuldig op en neer reisde van Straatsburg naar Emden. De Doperse gemeente te Emden groeide. Alleen al in het jaar 1528 heeft deze Hoffmann zo'n 300 mensen gedoopt. Hoogstwaarschijnlijk is Obbe Philips de eerste Doperse evangelieprijker in de Noordgroninger gewesten geweest. Het is bekend, dat in 1534 in het Westlauwerse Friesland voor het eerst de wederdoop werd toegepast. Ook hier kreeg de Doperse beweging veel invloed onder het gewone volk. Het was een radicale beweging. Men brak definitief met de kerk, en dat was in die tijd heel wat. Men geloofde immers in de bescherming binnen de Moederkerk, die hier toen Staatskerk was. Buiten die kerk was geen zaligheid. Dat heeft de mannen van de Moderne Devotie er wellicht dan ook van weerhouden, definitief met de kerk te breken. De Doopsgezinden echter waren abrupt. Het was een volksbeweging, die hen, die aan de rand van het Rooms-katholieke leven stonden, onweerstaanbaar aantrok, vooral diegenen die op de grens van de R.K.-kerk stonden.

Immiddels deed zich binnen de Doperse beweging een merkwaardig verschijnsel voor. Onder de felle prediking van o.a. Melchior Hoffmann, deden zich in Duitsland extremistische verschijnselen voor. Door sterk chiliastische verwachtingen en de beleving van een spoedige wederkomst van Christus werden velen onder leiding van mannen als Jan Matthijs en Jan van Leyden, dweepziek. De Doopsgezinden beschouwden deze zg. „Munsterse woelingen“ als een zwarte bladzijde in hun geschiedenis. De stad Munster in Westfalen werd door de radicale Doopsgezinde hervormers ingenomen; de bisschop werd de stad uitgejaagd. Er heerste een onbeschrijflijke verwarring. Weldra nam hier in Munster de verwachting van het komende rijk een vastere vorm aan. Munster zou het nieuwe Jeruzalem worden. Uiteindelijk werd het een grote tragedie. Velen die onder de prediking van Hoffmann's chiliastie van heinde en ver - ook uit Groningen - naar Munster waren gekomen, kwamen bedrogen uit. Het was een complete chaos: men zag er de vreemdste dingen, waaronder veelwijverij en naaktloperij. In 1535 werd Munster door de bisschop heroverd. Jan van Leyden werd op gruwelijke wijze ter dood gebracht. De ijzeren kooien waarin hij en twee van zijn naaste medewerkers na hun dood werden opgehangen, hangen nog hedentendage in de Lamberti-toren van Munster.

Wat zich in Munster afgespeeld heeft, is voor de Doopsgezinden in Nederland van invloed geweest. In de eerste plaats nam de vervolging der Dopers toe. Een vervolging, die veel gemeenten deed verdwijnen, zeker in de zuidelijke Nederlanden. Ook op het Groninger platteland is de invloed van Munster merkbaar geweest. In 't Zandt trad de dweepzieke Harm Schoenmaker als voorganger op. Bij de terugkomst van de beide Hogelandster afgezanten naar Munster, te weten Jacob Kremer uit Winsum en Antonie Kistemaker uit Appingedam, werd in de boerderij van Eppe Petersz aan de Korendijk, vlakbij de borg Ompteda, een grote bijeenkomst der Dopers gehouden. Kremer en Kistemaker konden dus uit eigen ervaring vertellen, wat er zich toen in Munster afspeelde. Het gerucht, dat deze beide mannen in „De Ark“ (zo noemde men de boerderij van Eppe Petersz) van hun ervaringen zouden vertellen, verspreidde zich onder de Dopers in Noord-Groningen. Een menigte van ongeveer duizend mannen en vrouwen, gedoopt en ongedoopt spoedden zich naar Korendijk onder 't Zandt. Onder leiding van Harm Schoenmaker ontstond de bijeenkomst in een dweepzieke toestand, waarbij Schoenmaker zich uitgaaf voor God de Vader en Cornelis in 't Karshof (een boerderij onder Garsthuizen) God de Zoon moest voorstellen. Gelegen in een bedstee, met een vaatje bier naast zich, gaf hij zijn bevelen, zoals „De Geest“ hem die inzaf. De menigte raakte in extase en 300 volgelingen lieten zich dopen. „De Vader“ trad ook als wonderdoener op. Tegen Eppe Petersz, de boer van „De Ark“ - die een lamme voet had - zei hij: „Sta op en wandel“. Genezing bleef echter uit en Eppe, die de voorganger niet beschaamd wilde maken, verdween naar de buren. En Harm Schoenmaker riep voortdurend: „Doodt uw vlees, doodt iedere monnik, iedere paap en de overheid“. Als teken van overgave aan God moesten de mensen hun wapens, sieraden en bovenkleren afleggen. Het kwam niet tot naaktloperij, maar velen zagen vreemde dingen. Aan deze vertoning kwam spoedig een eind. Op last van de overheid werden Harm en Cornelis gegrepen. Cornelis in 't Karshof kwam later vrij en Harm Schoenmaker stierf, krankzinnig, in de gevangenis.

De gevolgen van Munster hebben de Doperse beweging geen goed gedaan. De hierboven beschreven „t Zandster woelingen“ liepen nog met een sissel af. De overheden in ons gewest waren tolerant. Wel trad men nu veel strenger tegen de Doopsgezinden op. Het is echter frappant, dat nooit een Doopsgezinde in de tijd van vervolgingen, in Stad en Lande om het geloof is gedood. Dit in tegenstelling tot andere gewesten. Ook in de huidige provincie Friesland zijn vele Doopsgezinden omgebracht. Temeiden van deze - voor de Dopers zo onrustige - tijd, trad Menno Simons op.

Oorspronkelijk priester in Witmarsum in Friesland, werd hij later de grote leider van de Doopsgezinden. Onder zijn leiding werd de beweging in rustiger banen geleid. Vandaar ook, dat sinds zijn optreden de Doopsgezinden ook wel Mennonieten of Menisten werden genoemd. Maar de vervolgingen bleven voortduren. Ook Menno moest uitwijken naar Oost-Friesland, waar hij in 1561 stierf. In onze streken werd zijn werk voortgezet door Leenaert Bouwens. Hij heeft in Noord-Groningen duizenden gedoopt. Hij doopte te Appingedam, Farnsum, Holwerde, Loppersum, Westernieland, Westerenden, Winsum, Wirdum, 't Zandt, Zandweer en in nog meer Groninger plaatsen. Voor 1600 kwamen in ons gewest talrijke Doopsgezinde gemeenten voor. Het is dan ook de bloeiperiode van de beweging in deze streken geweest. Waarschijnlijk lag de oorzaak van het grote aantal gelovigen in de ligging van Noord-Groningen t.o.v. Oost-Friesland en vooral Emden. Bovendien werden de Doopsgezinden hier niet streng vervolgd. Naast Oost-Friesland verkeerden de Doopsgezinden in het Groningerland in een uitzonderingspositie, temeer, omdat de Hervorming in Stad en Lande pas na de Reductie van

1594 op gang kwam. Vanaf dat jaar beschouwde men de gereformeerde religie als de enig ware. Men beschouwde de Dopers als een secte, waartegen paal en perk moest worden gesteld. Hun samenkomsten werden verboden. Wie zo'n samenkomst in zijn huis toeliet kreeg tien daalder boete. Ongedoopte kinderen hadden geen erfrecht en huwelijken buiten de Gereformeerde kerk gesloten, waren ongeldig. Zo was de situatie in de Stad. In de Ommelanden hing het van de plaatselijke autoriteiten af, welke vrijheid aan de Mennonieten werd gegund.

Op een wandbord in de Doopsgezinde kerk te Zijldijk staat de volgende tekst: „Dopen wat mondig is. Spreken dat bondig is. Vrij in het Christelijk geloven. Daden gaan woorden te boven“. Deze tekst geeft in het kort de Doopsgezinde beginselen weer. Hiermee komen we bij de Doopsgezinde leer. Eigenlijk kunnen we niet spreken van een geloofsleer, omdat de Doopsgezinde Kerk geen belijdenis kent. Ook het begrip 'Kerk' is niet geheel juist, beter is te spreken van een broederschap. Oorspronkelijk was het onderling liefdebetoon zeer sterk, men leefde in gesloten kring. Een huwelijk met een niet-Doopsgezinde („buitenvrouw“), werd niet toegestaan. Men leefde in eenvoud, van weelde was men afkerig. Wapengeweld werd geschuwd. Wie bij herhaling onheilig leefde, en dus een smet op de gemeente bracht, werd uitgebannen. Ook kende men de zg. 'mijding'. Gedoopt werd alleen hij of zij, die zich welbewust aan God wou geven. Door verschillende interpretaties van de leer binnen de Doopsgezinde broederschap, ontstonden dikwijls partij-schappen. Zo kende men o.a. de Harde en de Zachte Friezen, de Oude en de Jonge of de Zachte Vlamingen. Omstreeks 1590 waren er al zes hoofdgroepen. Naast bovengenoemde groepen, had men ook nog de Hoogduitsers en de Waterlanders. Ook groepeerden zich partijtjes rond bepaalde personen: Pieter-Jeltjesvolk, Jan-Jacobsgezinden, Vermeulensvolk. In de Ommelanden kende men de Ucco-Wallisten, genoemd naar Ucco Wallis, een boer uit Noordbroek. Omstreeks 1630 ontstond de partij der Groninger oude Vlamingen. Bekende gemeenten van de Groninger Vlamingen waren: Uithuizen, Leermens, Loppersum, Zijldijk. Men was streng in leer en leven, ook sober in de kledij. Bekend is in dit verband het verhaal van Luurt Luurts. Het speelde zich af binnen de Oud-Vlaamse gemeente te Rasquert.

Luurt, een 20-jarige boerenzoon wilde graag lid worden van de gemeente. De twee leraren van de gemeente hadden bezwaren tegen de aanstaande dopeling, omdat zijn levenswandel nogal losbandig was. Ze zeiden o.m. tegen Luurt: „Doe hest ain hoet op dij mie nait aanstaait; dien hoar is te laank; doe gebrukt ain das dij te dik is en dien schouwen stoan mie ook nait aan!“ Er waren nog meer klachten: „Doe hest op Pinkstermoandag ien Baffelt hart jacht mit de sjees; doe hest drie doagen naar Weistermarkt (de kermis te Wehe) west, doar harst doe ook laiver van thoos bleiven kent“. Ondanks geruzie in Luurt uiteindelijk toch nog aangenomen. Tijdens de vervolgingen waren de Mennonieten genoodzaakt hun conventen (bijeenkomsten) in het geheim te beleggen. Op geheime plaatsen en in schuren kwamen men bijeen. Toen de tijden draaglijker werden, en de Doopsgezinden gedoopt werden, mochten ze hun kerken (vermaningen) aan de rand van een dorp of kerspel bouwen. Het moesten sobere en eenvoudige gebouwen zijn, die uiterlijk zo weinig mogelijk op een kerk mochten gelijken. Een mooi voorbeeld van zo'n vermaning is die van Zijldijk. Gebouwd aan 'het voeteinde' van het kerspel 't Zandt. Oorspronkelijk kende men de broederschap Oudsten en Vermanen. De Oudste is te vergelijken met een bisschop. Hij alleen mocht in de gemeente het Heilig Avondmaal bedienen, en had het opzicht over meerdere gemeenten. De Vermaner mocht alleen voorgaan in de dienst. De lange en rijke historie der Mennonieten is veel veranderd. De Oudsten en Vermanen hebben plaats moeten maken voor de hedendaagse predikanten. De kerkelijke gebouwen mogen zonder enig bezwaar opgericht worden. De geest der tijden is ook aan de Doopsgezinde broederschap niet voorbij gegaan. Tegen het einde van de 18e eeuw doorwaarde de geest van de Verlichting en het rationele denken de gemeenten. Velen binnen de broederschap vonden dat ze te eng en te gesloten leefden. Velen stapten over naar de Hervormde kerk, de gemeenten liepen in aantal terug en sommige gemeenten verdwenen. Ook begon men binnen eigen kring de bezwaren van de interne verdeeldheid te voelen. Voor de Mennonieten betekende de 19e-eeuw, de eeuw van het Modernisme de tijd van de vereniging. In 1811 werd de Algemene Doopsgezinde Sociëteit gesticht. Deze A.D.S. is van eminente betekenis geworden voor de eenheid der Nederlandse Doopsgezinden. Die eenheid was hard nodig, want het aantal leden liep terug. Van 1800 tot de Tweede Wereldoorlog is het aantal Mennonieten met ongeveer de helft verminderd, terwijl de bevolking in Nederland toenam. In 1960 telde de broederschap 141 gemeenten in Nederland met een totaal van ruim 67.000 zielen. Hoe in 1842 het aantal gemeenten over Noord-Groningen verspreid was, kunt u op bijgaande kaart zien. Een kaart uit deel I van S. Blaupot ten Cate over de Doopsgezinden in Groningen. In onze streken kende men de Groningse Sociëteit. Enkele jaren geleden vierde de G.D.S. (Groninger Doopsgezinde Sociëteit) haar 150-jarig bestaan. Officieel heet het nu: „De Sociëteit van Doopsgezinde Gemeenten in Groningen, Drenthe en Oost-Friesland“. Men kent er de volgende gemeenten: In het Westerkwartier de gemeente Grijskerk-Noordhorn-Den Horn, Pieterzijl, Groningen, Leermens-Loppersum, waarvan het kerkgebouw in Zeerijp staat, Sappemeer-Noordbroek, Pekela, Veendam, Winschoten, Middelstum, Uithuizen, Zijldijk. Stadskanaal en in Drenthe de gemeenten Emmen, Roden en Haren en tenslotte in Oost-Friesland: Emden, Norden en Leer. Zo is de huidige stand van zaken. We zijn ons er van bewust dat we de geschiedenis van Menno's volk zeer summier hebben aangestipt. Toch wilden we 'n vluchtige indruk geven van de loop der historie van 'n godsdienstige beweging die de meesten van ons nauwelijks bekend is. De geschiedenis van dikwijls eerzame burgers, die ook mede door hun toedoen meegewerkt hebben aan de vorming van het totaalbeeld van ons volk en vaderland in heden en verleden.

